

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE ÇİN TÜRKİSTANI'NIN ŞEHİRLERİ

Doç. Dr. Muhaddere ÖZERDİM

Uygur'ların parlak medeniyet merkezlerinden biri de Turfan şehridir, Tarfan : T'u-lu-fan, Kao-ch'ang : Han sülâlesi (m. ö. 206 - m. s. 220) analleri bu günkü Turfan şehrinin bulunduğu yerde Ch'e-shih adında bir kırıllıktan bahsediler¹.

Batı Chin (m. s. 265-316) ve sonra Kuzey Wei (T'o-pa) ve Sui (581-618) sülâleleri zamanında bu yere Kao-ch'ang-Kırıllığı adı verildi. Wei'ler zamanında Juan Juan'ların idaresinde idi².

T'ang hanedanı (618-906) zamanında, o zamana kadar kuvvetli bir kırıllık olan Kao-ch'ang devleti ortadan kaldırıldı, ve Çin'e tabi bir bölge olarak Hsi-chou adını aldı³.

Sung sülâlesi zamanında (960-1280) tekrar Kao-ch'ang adını aldı ve Uygur'ların hâkimiyetine geçti. Bu zamanda Çin'e haraç getiriyordu. Çinlilerden WanYen-te elçi olarak buraya gelmiştir. Sung sülâlesinin son devirlerinde Bu memlekete "Uygur'ların yerleştikleri bölgeler" olması dolayısıyla, "Hui-ho-erh" adı verildi⁴.

Moğol hanedanı zamanında (1280-1368) burada askeri koloniler tesis edildi ve Çağatay'ın idaresine verildi. Moğolların son devirlerinde Kao-ch'ang bölgesi, Liu-ch'eng, Tu-lu-fan (Turfan) ve Huo-chou (Ateş şehir Karahoco) adlarıyla üç kısma ayrıldı⁵.

¹ Turfan ve Huo-chou (Ha-la-huo-che) şehirleri, her ikisi de eski Ch'e-shih kırıllığının sınırları içinde bulunduğundan, her ikisi de tarihî devirlerde aynı adı almış olduklarından ayrı ayrı bahsetmek lüzumunu görmedim. (Mukayese ediniz, Mediaeval researches, c. II, s. 186-189).

Chien Han Shu : 96 A, s. 1 b - 2ab.

Hou Han Shu : 118, s. 1b-2ab.

² Ta Ch'ing i-tung-chih : 191, bh. 522, s. 1 a.

Hsin-chiang Chien Chih : c. 2, s. 1a.

Wei devleti vakayinamelerinde Ch'e-shih Kırıllığı olarak geçer, Wei Shu : 102, s. 6 b-7a.

³ Chiu T'ang Shu : 198, s. 1b-2ab.

T'ang Shu : 221 A, s. 8-11 ab.

Ta Ch'ing i-tung-chih : 191, bh. 522, s. 1a.

⁴ Sung Shih : 490, s. 7b-11ab.

Ta Ch'ing i-tung-chih : 191, bh. 522, s. 1a.

Hsin-chiang Chien Chih : c. 2, s. 1b.

⁵ Hsin-chiang Chien Chih : c. 2, s. 2a.

Moğol devri vakayinamelerinde (Yuan Shih, 63, s. 31) "Ha-la-huo-che" olarak geçer.

Ming sülâlesi zamanında (1368-1644) önce Huo-chou, daha sonraları da T'u-lu-fan denildi. Kuvvetli bir kiralıktı. Bir çok defalar Hami, Kaşgar, Hotan ile birlikte Çin'e haraç getirmiştir ⁶.

Mançu hanedanı devrinde (1644-1912), önceleri yine Çin'e haraç getiriyordu, Ch'ien-lung zamanında Çinin idaresine geçti ⁷.

Turfan şehri bu gün de Çin'e tabi Çin Türkistanı'nın T'u-lu-fan adıyla ikinci derecedeki vilâyetlerinden biridir. Biri Müslümanlara, diğeri Çinlilere ait olmak üzere iki şehirden müteşekkildir. Su kuyuları pek çoktur. Buradaki dağların rengi kırmızı olduğu için Moğol devrinde bu bölgeye "Ateş Şehri" (Huo-chou) denilmiştir. Memleket zengin ve güzeldir. Meyveleri ve bilhassa dut, üzüm, elmaları pek meşhurdur. Pamuk ve buğday iyi yetişir ⁸.

Halkı doğru sözlü ve anlayışlı kimselerdir. Altun, gümüş ve bakırdan eşya yapmakta çok mahirdirler, Yeşim taşını gayet iyi işlerle. Erkekler ata binmekte ve okçulukta çok mahirdirler. Müziği çok severler. Sekiz türlü müzik aletleri vardır. Bunların bir kısmı dört telli, bir kısmı da flütür. İki çeşit davul vardır. Zenginler at eti yerler. Kadınlar kürk ve ipekli kumaşlardan elbise giyerler. Sırma ve ipek işlemeli kumaşları çok güzeldir ⁹.

Fa Hsien ve Sung Yün Turfan'dan geçmedikleri için kitaplarında Turfan'a ait bir bahis bulamıyoruz. Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde de Turfan (Kao-ch'ang) hakkında bir kısım yoktur. Yalnız Chan Yüeh (o devrin nazırlarından biri) tarafından yazılan girişte, "Kao-ch'ang'ın eski bölgesinden sonra O-ki-ni (Karaşar) denilen memlekete varılır" deniliyor ¹⁰.

Diğer kaynaklardan da Turfan hakkında önemli bir bilgi yoktur. Büyük ticaret yolunun önemli bur durağı ola Hami, Hsi-yü'nin adeta bir anahtarıdır.

Hami : Í-wu, Í-chou :

Hami, Han sülâlesi zamanında Í-wu olarak biliniyordu. Hsiung-nu'ların elinde idi. Bu devirde ilk defa burası alınarak Hsi-yü ile (Batı memleketleri, Türkistan) temasa geçildi ¹¹.

Üç imparatorluk devrinde (m. s. 220-265) Hsien-pi'lere, Kuzey Wei sülâlesi zamanında Juan Juan'ların idaresine geçti ve Í-wu adını aldı ¹².

⁶ Ming Shih : 329, s. 19 b 28 ab.

Hsin Chiang Chih : c. 2. s. 2 a.

⁷ Ta Ch'ing i-tung-chih 191, bh. 522, s. 1 ab.

Hsin-chiang Chih : c. 2, s. 2 ab.

⁸ Hsin-chiang Feng Wu : s. 57-58.

⁹ Hsin-chiang Chien Chih : c. 2, s. 4b-7ab.

¹⁰ Ta T'ang Hsi-yü Chi : c. 1. s. 5a.

(bk. S. Beal : Buddhist records of the Western world , s. 17, Chang Yüeh'nin giriş kısmı).

¹¹ Hou Han Shu : 118, s. 1 b-2 a ve 5b-6a.

T'ang sülâlesi zamanında Batı Tukyü'ların hakimiyeti altına girdi ve sonra Çin'e tabi oldu. Bu zamanda Hsi-chou (Batı İ-chou) daha sonraları da sadece İ-chou denildi ¹³.

Sung hanedanı zamanında yine İ-chou olarak biliniyordu ve Uygur'ların hâkimiyeti altında idi ¹⁴.

Moğolların hâkimiyeti zamanında Kubilayın idaresi altında idi. Burada bir çok askerî koloniler tesis edilmişti. Bu devrin tarihlerinde Hami adı, umumiyetle Ha-mi-li olarak geçer ¹⁵.

Ming sülâlesi zamanında Hami zaman zaman Çin'e haraç getirmiştir ¹⁶.

Mançu sülâlesi zamanında yine Hami'nin müslüman şefleri Çine haraç getirmişlerdir. İmparator Ch'ien-lung devrinde Hami adıyla Çinin hâkimiyeti altına girdi ¹⁷.

Bu gün Hami Çin Türkistanı'nın ikinci derecedeki vilâyetlerinden biridir. Vilâyet biri eski, diğeri yeni olmak üzere iki şehirden müteşekkildir. Eski şehirde müslümanlar (Türkler) oturur, bunların ekserisi tüccardır. Yeni şehirde ise Çinliler, beyaz Ruslar, İranlılar yaşarlar ¹⁸.

Hacıların seyahatnamelerinde Hami hakkında bir bilgi yoktur. Hsüan Tsang buradan geçtiği halde kitabında buna yer vermemiştir. Yalnız biyografisinden Hami'den (Hami burada I-gu olarak geçiyor) geçtiğini anlıyoruz ¹⁹.

Eskiden Batıya giden meşhur Kuzey-Yolu üzerinde bulunan Uygur medeniyetinin önemli şehirlerinden biri Karaşardır.

Karaşar : Ten-chi, K'o-la-sha-erh :

Karaşar bölgesi Han devrinde Yen-chi olarak biliniyordu ²⁰.

Üç imparatorluk ve Kuzey-Wei ve Sui sülâleleri zamanında yine Yen-chi adını taşıyordu ve buralara Batı-Tukyü'lar hâkimdi ²¹.

¹² Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 521, s. 1 a.

Hsin-chien Chih : c. 2. s. 16b.

¹³ T'ang Shu : 221 B. s. 14b.

Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 521, s. 1b.

¹⁴ Sung Shih : 490, s. 12 ab (Uygur'lar bahsi).

Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 521 s. 1b.

¹⁵ Yunan Shih : 122, s. 3b. (Pa-erh-mu-a-erh Te-tiching'in biyografisi bahsinde).

Ta Ch'ing-i-tung-chih : 191, 521, s. 1b.

¹⁶ Ming Shih : eh. 332, s. 16 a (Herat, yani Ha-lieh bahsi).

¹⁷ Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 521, s. 1 ab.

Hsian-chiang Chien Chih : c. 2. s. 17 a.

¹⁸ Hsin-chaing Feng Wu : s. 51-52.

¹⁹ Hsüan Tsang'ın biyografisi için bk. s. Beal : Buddhist records from Western world, s. XIX.

²⁰ Chien Han Shu : 96B, s. 14 ab.

Hou Han Shu : 118, s. 17 b-18a.

²¹ Wei Shu : 102. s. 7-8 ab.

Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 523, s. 1a.

T'ang devrinde ise, Çinlilerin idaresi altına geçti. Yeni kurulmuş olan "Dört garnizon" dan biri oldu. Sonra da Tibetlilerin eline geçti ²².

Sung devrinde Yen-chi önce Uygur'ların, daha sonra da Kara-kıtayların (Hsi-liao hanedanı) hâkimiyet bölgesine dahil oldu ²³.

Yüan hanedanı (Moğollar) zamanında Uygur'ların elinde bulunan bu bölge Çağatay'ın idaresine verildi. Adına İ-lo-pa-la denildi. Bu devrin tarihlerinde İ-li-pa-li olarak geçer ²⁴.

Ming hanedanı zamanında Pa-shen-pa-li Bölgesi adını aldı. daha sonraları yine İ-lo-pa-la denildi. Ming tarihlerinde İ-li-pa-li olarak ayrıca bahsi geçmez, sadece Pei-shih-pa-li kısmında Yen-ch'i olarak bahsedilir ²⁵.

Mançu hanedanı zamanında Ch'ien-lung'un 24'üncü saltanat yılında buraları alındı. Eskidenberi müslümanların K'o-la-sha-erh (Karaşar) dedikleri eski şehrin yanında Çinliler için yeni bir şehir kuruldu. Böylece bu şehir ve civarına K'o-la-sha-erh denildi ²⁶.

Bu gün Çinliler Karaşar'a yine Yen-chi derler ve birinci derecede bir vilâyettir. Güzel atlarıyla meşhurdur ²⁷.

Muhtelif Çin kaynakları Karaşar hakkında şu bilgiyi verirler :

"Yen-chi, Gh'ang-an'dan (O zaman Çinin baş şehri idi) 73000 Li ötededir. Wu-sun'lara komşudur (Han Shu 96 B, s. 14 a). Hind yazılarına benzer yazıları vardır. Buda'ya inanınla . Erkekler saçlarını kısa keserler. Şarap ve müziğe çok severler (Pei Shih : 97, S. 12 ab-13 a). Kadınlar caket ve şalvar giyerler. Düğün Âdetleri Çinlilerin gibidir. İyi tüccardırlar, fakat hilekârdırlar (Chin Shu : 97, s. 12 a b). Suni sulama usulleri vardır. Toprak darı ve üzüm yetiştirmeğe çok elverişlidir (T'ang shu : 221 A, S. 17 a - 18 b). Ölülerini yakarlar. Matem yalnız 7 günüdür. Her yılın 8'inci ayında dinî bayramları vardır. İyi ipek böceği yetiştirirler. Deve, at, koyun beslerler. tarlaları bakımlıdır. Pirinç, buğday, darı ekerler (Chou Shu : 50, s. 10 b).

Budist hacılarından Fa Hsien'nin kitabında Karaşar Wu-i olarak geçiyor. Burada sadece "Halkın yabancılara karşı soğuk ve nezaketsiz davrandıklarından, Buda'ya inandıklarından, pek çok rahipleri olduğundan bahsediliyor" ²⁸.

²² Chiu Tang Shu : 19, s. 13b - 15 ab.

T'ang Shu : 221 A, s. 17-18 ab.

²³ Ta Ch'ing İ-tung-chih : 191, bh. 523, s. 1 b.

Hsian-chiang Chien Chih : c. 3, s. 20a.

²⁴ Yuan Shih : 63, s. 31a.

Ta Ch'ing-İ-tung-chih : 191, bh. 523, s. 1b.

²⁵ Ming Shih : 332, s. 10a.

Ta Ch'ing-i-tung-chih : 191, bh. 523, s. 1b.

²⁶ Ta Ch'ing İ-tung-chin : 191, bh. 523, s. 1b.

Hsin-chiang Chineen Chih : ccc. 3, s. 20b.

²⁷ Hsin-chiang Feng Wu : s. 58-59.

²⁸ Fa Hsien'in kitabında Karaşar bahsi için bakınız : S. Beal : Buddhist records of western world, s. XXIV-XXV.

Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde de enterasan hikâyelere rastlamıyoruz. Burada Karaşar'dan "A-ch'i-ni (O-ki-ni), eski talaffuzu Wu-ki)" olarak bahsediliyor. Bundan başka, "Halkın namuslu ve iyi olduğu, Budist oldukları, yazıların Hintlilerinkine benzediği, kırallarının cesur fakat bilgisiz olduğu, altun, gümüş para kullandıkları, toprağın verimli olduğu, buğdayların, meyvelerin bol yetiştiği, pamuklu ve yünlü kumaşlardan elbiselerin giydikleri" anlatılır ²⁹.

Çin Türkistanı'nın bu günkü başkenti, Çinlilerin Ti-hua dedikleri Urumci'nin Uygur medeniyetinin de merkezi olması bakımından tarihî önemi büyüktür.

Urumci, Ti-hua : Wu-li-mu-chi (Beşbalık) :

Urumci bölgesi, Han sülâlesi zamanında P'u-lei denilen kırallığın bulunduğu yerdi. O zamanlar burası Hsiung-nu'lara aitti. P'u-lei o devrde büyük bir kırallıktı. Fakat kıralları Hsiung-nu'ların Shan-yü'sünü (Hakanı) kızdırdığı için taarruza uğradı ve parçalandı. Halkı da başka yerlere göç etti ³⁰.

Uç imparatorluk devrinde bu bölgeye P'u-lu denildi ³¹.

Kuzey Wei sülâlesi zamanında bu bölge Kao-ch'e'lerin idaresi altına geçti ³².

Sui hanedanı zamanında Batı-Tukyu'ların ve T'ieh-le'lerin idaresi altında bulunuyordu ³³.

T'ang sülâlesinin ilk devirlerinde Çin'e tabi Hsi-chou'nın (Batı bölgeleri) P'u-lei adını taşıyan bir vilâyeti, daha sonraları da Pei-t'ing Ta-tu-fu (Pei-t'ing Umumî valiliği) oldu ³⁴.

Sung sülâlesi zamanında Pei-t'ing adıyla Kao-ch'ang kırallığına tabi bir şehir oldu. Daha sonraları da Kara-kıtayların hâkimiyetine geçti ³⁵.

Moğol hanedanı devrinde Uygur devletine aitti. Uygur'lar buraya Pie-shih-pa-li (Beşbalık - Beş Şehir) diyorlardı. Bu devrin tarihlerinde de Pie-shih-pa-li olarak geçer ³⁶.

Ming sülâlesi zamanında imparator Hung-wu (1368-1399) devrinde Semerkand (Sa-ma-erh-kan) ile birlikte Çin'e haraç getirmiştir. Bu devirde de Pie-shih-pa-li olarak biliniyordu ³⁷.

Mançu sülâlesi zamanında Sungaria bölgesi alındığı zaman Urumci (bu kelime Sungaria dilinde bir kalimedir) Çinliler tarafından tanınmış

²⁹ Ta T'ang Hsi-yü Chi : c. 1, s. 5 ab.

S. Beal : Buddhist records of the western world. s. 17-18.

³⁰ Chien Han Shu : 96 B. s. 15b. Hou Han Shu : 118. s. 18ab.

³¹ 32.33.34.35 Ta Ch'ing i-tung-chih : 191, bh, 520. s. 1 ab. ve (bakınız T'ang Shu : 217 B. s. 5b).

Hsin-chiang Chien Chih : c. 1. s. 15a-17ab.

³⁶ Yuan Shih : 124 : s. 5 a ve 63. s. 31 a.

Ta Ch'ing i-tung-chih : 191, bh, 520, s. 1a.

Hsin-chiang Chien Chih : c. 1. s. 17b.

³⁷ Ming Shih : bh. 332. s.' 19 b-10 a.

oldu. Ch'ien-lung'un 38'inci saltanat yılında bu bölgenin bir kaç Li ötesinde yeni bir şehir kuruldu ve Ti-hua adını aldı ³⁸.

Cumhuriyet devrinde burası birinci derecede bir vilayet oldu. Çinliler Ti-hua, Türkler Urumci (Çince transkripsiyonuna göre Wu-lu-mu-chi) derler. Burada eski devirlerden kalma bir mabet bulunduğu için "Hung-miao-tzu" da denir .Halkın çoğu müslümandır ³⁹.

Budist hacıları buradan geçmedikleri için seyahatnamelerinde bu şehir hakkında bir bilgi bulamıyoruz.

Sung hanedanı zamanında, 981 tarihinde Kao-ch'ang'a (Karahoco - Turfan) gönderilen Çin elçisi Wan Yen-te, seyahat raporunda bu yerden Pei-t'ing olarak bahsediyor. Ve "K'ao-ch'ang'dan onbeş günlük mesafede bulunduğunu ve kiralın yazlık ikâmetgâhı olduğunu" anlatıyor ⁴⁰.

Cengiz Han zamanında 1218 de Moğol ordularıyla Türkistan'a gönderilen Yeh-lü Ch'u-ts'ai seyahatnamesinde bu yerden, "Uygur'ların (Hui-ho'ların) şehri Pieh-shih-pa-li" diye bahseder ⁴¹.

1220 tarihinde daveti üzerine Cengiz Han'ı görmeğe giden Taoist bilgin Ch'ang Ch'un, Hsi Yü Chi adlı kitabında bu yerden "Beşbalık" (İngilizce yazılışına göre Becshbalıg) olarak bahsediyor ⁴².

Görülüyor ki, Urumci şehri diğer şehirler gibi eski devirlerden bu güne kadar muhtelif adlar almıştır. T'ang devrinde Pei-t'ing, daha sonraları Pie-shih-pa-li (Beşbalık) olarak geçen bu şehir bu günkü Urumci (Ti-hua) şehrinde başka bir yer değildir ⁴³.

³⁸ Ta Ch'ing I-tung-chih : 191, bh. 520, s. 1b.

Hsin-chiang Chien Chih : c. 1, s. 18 1.

³⁹ Hsin-chiang Feng Wu : s. 53-54.

⁴⁰ Sung Shih : 490. s. 11a (Kao-ch'ang bahsi).

⁴¹ Eberhard : Türkistan seyahatnamesi, 29 sayılı Belleten, s. 138 ve Mediaeval researches : c. 11. s. 10.

⁴² Waley : The travel of an alchemist, s. 80.

Mediaeval researches : c. 1. s. 65-66 alt not 155-157 (Burada Bie-sz-ma olarak geçer).

⁴³ Beşbalık için bak. Mediaeval reserches, c. II. s. 29-30 ve c. I. s. 66 (ve alt not 157).